

Konstantinovi edikti o omejevanju haruspicine

Namen pričujoče razprave je predstaviti tri edikte cesarja Konstantina I. o omejevanju napovedovanja prihodnosti iz drobovja žrtvovanih živali (t. i. haruspicine), ki jih je le-ta izdal v letih 319 in 320 po Kristusu. Konstantin je bil cesar, čigar vladavina pomeni globoko zarezo v zgodovinskem razvoju Rimskega cesarstva,¹ pri čemer je daleč najpomembnejši vidik njegove vladavine spremenjen odnos rimske države do krščanstva. Komaj devet let po tem, ko je cesar Dioklecijan izdal najostrejše cesarske edikte proti kristjanom, sta Konstantin in njegov socesar Licinij leta 313 z Milanskim ediktom uvedla splošno versko svobodo, Konstantin pa je krščanstvo začel kmalu celo privilegirati pred poganskimi kultu.²

V okviru te cesarjeve politike predstavljajo trije edikti o omejevanju poganske haruspicine, ki je bila za kristjane popolnoma nesprejemljiva, posebno zanimivo poglavje, saj odpirajo številna zanimiva vprašanja, tudi glede Konstantinove religiozne pripadnosti. Čeprav se je Konstantin v zgodovinski spomin vtisnil kot prvi krščanski rimski cesar, to še ne pomeni, da je krščanstvo, vsaj ne v pravovernem smislu, sprejel takoj po zmagi nad uzurpatorjem Maksencijem v bitki pri Milvijskem mostu.

ZGODOVINSKE OKOLIŠČINE OB IZDAJI EDIKTOV

V razpravi ne bomo podrobneje prikazovali Konstantinovega življenja ter njegovega vzpona na oblast, a vsekakor je koristno, da si na začetku nekoliko osvežimo spomin o Konstantinovi življenjski poti ter razmerah v Rimskem cesarstvu ob izdaji obravnavanih ediktov.³

Konstantinova družina je izvirala iz Ilirika, od koder je izhajala večina rimskih cesarjev 3.

in 4. stoletja. Njegova mati Helena je bila po pričevanju virov zelo nizkega stanu (nekateri avtorji poročajo, da je bila celo hlevska dekla), oče Konstancij Klor se je izkazal kot vojaški poveljnik pod Dioklecijanom in Maksimijanom, za kar je bil nagrajen s položajem cezarja v zahodnem delu cesarstva. Po sočasnem odstopu obeh cesarjev oz. avgustov je nasledil Maksimijana kot avgust na Zahodu. Konstancija krščanski zgodovinopisci opisujejo kot vladarja, ki ni dosledno izpolnjeval Dioklecijanovih ediktov o preganjanju kristjanov.⁴ O

resničnosti te trditve se da vsekakor dvomiti – kristjanov je bilo v Galiji takrat pač tako malo, da Konstanciju gotovo ni bilo težko zamižati na eno oko. Vsekakor pa je možno, da jim je bil kot henoteist naklonjen. Konstantin je cesar na zahodu postal 306 po Kr. po smrti svojega očeta. Tehnično gledano je šlo za uzurpacijo – za vladarja so ga oklicali očetovi vojaki, posebno alemanski federati, vendar ga je avgust Galerij priznal za vladarja v Britaniji, Španiji in Galiji. Konstantin je zaslovel z zmago nad uzurpatorjem Maksencijem pri Milvijskem mostu leta 312, ki mu je prinesla še oblast nad Italijo.⁵ Poskus mirnega sovladanja s socesarjem Licinijem je propadel. Leta 316 je izbruhnila prva državljanska vojna med Konstantinom in Licinijem, kjer je Konstantin pridobil še večji del Balkana.

Iz tega kratkega pregleda dogajanja je jasno, da je bil Konstantinov položaj v času izdaje omenjenih ediktov dobro utrjen. Licinij po porazu ni predstavljal resne nevarnosti, kamor bi se lahko obrnila poganska opozicija, zato je lahko začel izdajati zakone, ki so krepili položaj Cerkve. Tako je cesar februarja 319 v Rimu izdal naslednji edikt proti zasebni haruspici Podpisan je tudi še socesar Licinij:

Noben haruspeks naj ne prestopi praga hiše drugega človeka, čeprav bi bil namen obiska drugačen. Še tako staro prijateljstvo s takimi ljudmi naj bo prelomljeno. Vsak haruspik, ki bi storil kaj takega, naj bo sežgan. In vsakdo, ki ga bi poklical in ga pregovarjal ali mu ponujal nagrade, naj bo po izterjavi njegovega premoženja izgnan na otok. Kajti tisti, ki bi radi tako zadostili svojemu praznovanju, lahko to opravijo na javnem mestu. Mi verjamemo, da kdo, ki naznani tak zločin, ni ovaduh, temveč si zasluži nagrado.⁶

Sklepamo lahko, da je bila prepoved neučinkovita, kajti cesar jo je ponovil že 15. maja istega leta, ko je nagovoril ljudstvo:

Haruspikom in svečenikom in vsem tistim, ki se ukvarjajo s takimi stvarmi, prepovedujemo iti v zasebne hiše drugih, tudi svojih prijateljev. Vsem, ki bi prekršili ta zakon, grozi kazen. Vi pa, ki verjamete, da vam to koristi, pojdite k javnim

oltarjem in svetiščem ter tam praznujte svoje slovesnosti. Kajti mi ne prepovedujemo malikovanja pri belem dnevu.⁷

Naslednjega leta je 8. marca v Serdiki cesar izdal še en edikt, namenjen rimskemu prefektu Valeriju Maksimu Baziliju, ki je prav tako urejal dejavnost haruspice, čeprav je ni omejeval. Podpisan ni več socesar Licinij, temveč njegova sinova, cesarja Krisp in Konstantin II.:

Če del naše palače ali katerekoli javne zgradbe vsaj rahlo zadene strela in ga ne poruši, naj se po navadi stare vere povpraša haruspika, kaj tako znamenje napoveduje. To naj bo potem natančno napisano in nam sporočeno. Tudi ostalim ljudem dovoljujemo isto, vse dokler se izogibajo bogovom ponujati zasebne žrtve, ki so strogo prepovedane. Prerokba in razlaga te nesreče, o kateri si pisal tribunu Heraklijanu in uradnikom, pa naj se takoj sporočita nam.⁸

Preden se posvetimo vprašanju Konstantinovih namenov ob izdaji pravkar omenjenih ediktov, si moramo ogledati pomen ter zgodovino haruspice v rimski državi.

HARUSPICINA

Beseda "haruspicina" je rimsko poimenovanje za veliko starejšo etruščansko metodo razbiranja znamenj, ki jih bogovi posredujejo preko drobovja žrtvenih živali (večinoma ovac in perutnine, pri čemer so bila pomembna predvsem jetra), udarcev strel ali drugih znakov. Etimologija same besede ni popolnoma jasna; drugi del sicer nedvomno izhaja iz latinskega glagola "specio", prvi del pa nekateri znanstveniki izpeljujejo iz staroindijskega "hirah" (žila), drugi pa iz termina "haruga" (žrtvena žival). Dejavnost haruspice, ki so jo opravljali posebni svečeniki, imenovani haruspiki (*haruspices*, ednina *haruspex*), je torej vsebovala razbiranje in, kadar so znamenja to zahtevala, darovanje žrtev bogovom kot plačilo za znamenja ali z namenom odvrnitve grozeče božje kazni. Pri Rimljanih se je to napovedovanje kasneje

omejilo le na ugodnost ali neugodnost znaka.⁹ Umetnost haruspicine je bila točno zapisana. Ciceron poroča o obliki teh zapisov; to so bile posebne knjige, t. i. "libri Etrusci", ki so se delile v tri dele: *libri haruspici* (po tem je celotna disciplina tudi dobila ime), *libri fulgurales* in *libri rituales*.¹⁰

Rim je tradicijo haruspicine prevzel od Etruščanov. Sama haruspicina pa je še veliko starejša – izvira namreč iz Mezopotamije, kar dokazuje tudi velika podobnost med etruščanskimi in babilonskimi modeli jeter. V republikanski dobi so jo zato lahko, kot poroča Tacit, uradno opravljali le pripadniki etruščanskih družin.¹¹ Za rimsko republiko je bila haruspicina tako pomembna, da je senat uradno odredil, da se mora določeno število mladih Etruščanov, izhajajočih iz najboljših družin, vedno priučiti te veščine.¹² Temu primerno so haruspiki spremljali vojaške poveljnike in provincialne namestnike. V letih pozne republike pa so čedalje bolj izgubljali ugled, k čemur je verjetno pripomoglo to, da so bili postopki natančno zapisani in poenoteni. Kot posledica tega so se pojavili številni privatni haruspiki, ki jih že Cicero označuje za šarlatane.¹³

Rimljani so poznali haruspicino že vse od najstarejše kraljevske dobe. Med Etruščani je bila ta dejavnost omejena na pripadnike najbogatejših in najuglednejših družin, zato ni presenetljivo, da so bili haruspiki v Rimu povezani z interesi rimske aristokracije in jih poskušali tudi zaščititi. Odločanje o povpraševanju haruspikov je pripadala izključno rimskemu senatu, ki je potem tudi odločal o sprejetju oz. nesprejetju njihovih navodil in nasvetov. Haruspiki v Rimu so bili združeni v poseben kolegij, vendar v Rimu kljub nedvomnemu ugledu nikoli niso bili deležni istih časti kot uradni rimski kult. Tako nikoli niso bili šteti k "sacerdotes publici populi Romani".¹⁴ Kot je bilo že omenjeno, so v obdobju pozne republike haruspiki začeli čedalje bolj izgubljati ugled in Ciceron se jim celo posmehuje, čeprav je treba reči, da njegov posmeh velja bolj zasebnim haruspikom.¹⁵

Cesar Klavdij, sam velik ljubitelj vsega etruščanskega, jim je poskušal vrniti njihov nekdanji vpliv in ugled. Na njegov predlog je senat sprejel sklep, naj svečeniki pregledajo, kateri deli te veščine naj se ohranijo in obnovijo.¹⁶ Žal pa ni podatkov o tem, kakšne uspehe je ta ukrep prinesel.

NAMEN IN OZADJE EDIKTOV

Po pregledu zgodovinskega ozadja ter seznanitvi s pojmom haruspicine se bomo v nadaljevanju posvetili temeljnemu vprašanju namena obravnavanih ediktov. Kateri razlogi so vodili cesarja ob njihovi izdaji? Lahko že govorimo o obliki zatiranja poganstva ali so cesarja vodili drugi razlogi? Na ta vprašanja gotovo ni enoznačnih odgovorov, zato jih bomo skušali osvetliti z različnih zornih kotov.

Cesarjevo zavračanje haruspicine bi gotovo lahko bilo znak krščanskih prepričanj. Cerkev je haruspicino štela k čarovniji in cerkveni očetje so proti njej pisali ostre razprave. Napovedovalec prihodnosti je bil eden izmed poklicev (poleg zvodnika, gledališkega igralca, prostitutke, svečenika itd.), ki ga je rimski protiškof Hipolit iz 3. stoletja uvrstil na seznam tistih, ki jih kristjan nikakor ne sme opravljati.¹⁷ To seveda nikakor ne pomeni, da do tega ni prihajalo, prej obratno. Leta 314 po Kr., torej le nekaj let pred izdajo Konstantinovih odlokov, je koncil v Ankiri v kanonu 24 zapovedal kar 5 let spokorne kazni za tiste kristjane, ki bi posegali po nasvetih vedeževalcev.¹⁸

Kristjani so vsekakor imeli veliko razlogov, da so bili haruspikom še posebej nenaklonjeni. Po pripovedovanju Laktancija je Dioklecijan veliko preganjanje kristjanov leta 303 začel prav po uspešni zaroti svojega vrhovnega haruspika Tagisa. Dioklecijan naj bi žrtvoval bogovom, a haruspiki niso v drobovju videli nobenih znamenj, saj so kristjani v cesarjevem spremstvu z znamenjem križa pregnali demone. Tagis je za neuspeh žrtvovanja obtožil kristjane, isto je kasneje potrdilo

tudi Apolonovo preročišče pri Miletu, kar je bilo za cesarja (vsaj po Laktanciju) zadosten razlog za začetek preganjanja. Sama zgodba je vsekakor dvomljiva, je pa gotovo verjetno, da so preganjanje kristjanov poganski svečeniki, ki so se bali naraščanja razširjenosti in vpliva krščanstva, spodbujali in podpirali.¹⁹

Je torej možno, da bi Konstantin haruspicio omejeval po nasvetu svojih krščanskih svetovalcev, kot je bil denimo zelo vplivni škof Hozij iz Kordobe? Ta možnost se iz več vzrokov zdi malo verjetna, čeprav je ne moremo popolnoma izključiti. Najprej je vsekakor treba poudariti, da v nobenem ediktu Konstantin haruspicine ni povsem prepovedal, temveč le omejil njeno uporabo, pri čemer še zdaleč ni bil prvi med rimskimi cesarji. Nekaj podobnega sta že v 1. stoletju po Kr. storila cesarja Avgust in Tiberij. Prvi je prepovedal povpraševati haruspike o času in načinu smrti smrti drugega človeka, drugi pa izvajanje haruspicine brez nadzora prič.²⁰ Svetonij to Tiberijevo potezo pripiše cesarjevi paranoji in podobne razloge lahko morda iščemo tudi pri Konstantinu, saj je slednji na neki način le ponovil Tiberijevo prepoved. Seveda bi bilo absurdno trditi, da sta cesarja Avgust in Tiberij skušala kakorkoli omejevati staro rimsko religijo in običaje, katerih del je bila tudi haruspicina. Razlogi so bili nasprotno čisto praktične narave, saj je napovedovanje sovražnikove usode potencialno izjemno nevarno dejanje, ki lahko marsikoga spodbudi, da usodi "priskoči na pomoč". Pot zlorabam takih napovedi je bila vedno široko odprta, saj so se številni ljudje želeli znebiti svojih sovražnikov in nasprotnikov, pri čemer so se po nasvet obračali tudi k haruspikom. Z državnega oz. s cesarjevega vidika je bila taka napoved še nevarnejša v rokah potencialnega uzurpatorja, česar se je tudi Konstantin gotovo dobro zavedal.²¹

Čeprav lahko torej za Konstantinovo dejanje najdemo čisto praktične in posvetne vzroke, ki nimajo nič skupnega z njegovimi lastnimi religioznimi prepričanji, je samo izrazoslovje, ki ga je pri tem uporabil,

vsekakor pomenljivo. Poganske kulte oz. haruspicio je cesar namreč označil kar kot "praznoverje" ("superstitio"), kar je v kontekstu propagandne vloge rimskih cesarskih odlokov vsekakor pomenljivo. Ker državni aparat v rimski državi namreč ni bil nikoli dovolj razvit, da bi lahko zagotovil dosledno izpolnjevanje izdanih zakonov, so le-ti pogosto imeli bolj ali manj propagandno vlogo. Tako nam cesarski edikti pogosto več povedo o državni ideologiji kot o njihovem dejanskem izpolnjevanju.²²

Se Konstantin torej leta 319 že kaže kot kristjan, ki popolnoma zavrača poganstvo, pogane (ki so takrat še vedno predstavljali večino prebivalstva), pa zmerja s praznoverci? To domnevo deloma postavlja na laž že tretji edikt, kjer cesar haruspicio spet označi z nevtralnim izrazom "observantia" in celo zapove, da je haruspike nujno treba povprašati o pomenu vremenskih pojavov. Konstantin torej v tem času očitno še zdaleč ni bil osvobojen nekaterih poganskih verovanj, kar ni niti presenetljivo, saj tedaj po vsej verjetnosti sploh še ni bil kristjan v pravovernem pomenu besede. Tu nas raziskovanje namena odlokov pripelje do vprašanja izredno zapletene Konstantinove religiozne pripadnosti, ki jo bomo skušali na kratko osvetliti v nadaljevanju.

KONSTANTINOVA RELIGIOZNOST

Predstava o Konstantinu kot vzornem krščanskem vladarju, ki nam jo posreduje procesarsko zgodovinopisje z Evzebijem iz Cezareje in Laktancijem na čelu, je v veliki meri napačna. Konstantin je bil v mladosti bil pogan, kar dokazuje že njegovo bivanje na dvoru cesarja Dioklecijana med velikim preganjanjem kristjanov, ko so vsi dvorjani morali opraviti daritve bogovom in tako dokazati, da niso kristjani. Odprto ostaja vprašanje, ali je bodoči cesar že takrat sledil henoteistični veri svojega očeta Konstancija Klora, tj. kultu Vrhovnega boga, katerega posamezni vidiki so se kazali v številnih

posameznih kultih. Častili so ga npr. kot Nepremagljivo Sonce ("Sol Invictus").²³

Kdaj je Konstantin sprejel vero svojega očeta, ni mogoče zagotovo trditi, ji je pa gotovo sledil, ko je postal cesar v Galiji in Britaniji. Leta 309 je tako obiskal Apolonovo preročišče v današnjem francoskem Autunu in mu daroval dragocene darove. Ker se je kult Apolona v pozni antiki čedalje bolj stapljal s kultom Nepremagljivega Sonca, je cesar tako jasno izrazil svoja verska stališča.²⁴ Še jasneje na cesarjevo religijo kažejo njegovi novci, kjer je Konstantin upodobljen v družbi "neumrljivega sonca". Tudi Konstantinov nečak, kasnejši cesar Julijan Odpadnik, poroča, da je bil stric vse življenje vdan Apolonu oz. Heliju.²⁵

Celo zmaga pri Milvijskem mostu, ki jo je dosegel pod zavetjem kristograma, še zdaleč ne pomeni cesarjevega popolnega preloma s staro religijo. Formulacije v Milanskem ediktu so glede vere izrazito nevtralne – Konstantin nikjer ne omenja Kristusa, govori le o "divinitatis in sede caelesti",²⁶ to je izraz, ki pravzaprav veliko bolj ustreza henoteističnemu kultu Sonca kot krščanstvu. Konstantin je Kristusa v tem času gotovo priznal za božanstvo, kar pa še ne pomeni, da se je dokončno odpovedal stari religiji.

Nasploh Konstantin vsaj do popolne zmage nad Licinijem ni bil negativno nastrojen do poganov. Nastavljal je tako poganske kot krščanske uradnike, ohranil je poganski naziv vrhovnega svečenika ("Pontifex Maximus"), simboli Nepremagljivega Sonca se na njegovih novcih pojavljajo vse do leta 322, poganske slike pa vse do 326. Konstantinov odnos do magije kaže podobne značilnosti: v pismu rimskemu mestnemu prefektu Septimiju Basu 23. maja 318 je prepovedal uporabo "črne magije". Strogo je prepovedal vse čarovnije, katerih namen je bil prizadeti zdravje ali življenje ljudi, magijo, uporabljeno za zdravljenje, ali odvrčanje vremenskih nesreč pa je cesar dovolil.²⁷ Poleg kristjanov so bili nekateri njegovi najbližji svetovalci tudi pogani, npr. novoplatonika Sopater in

Pretekst. Sama posvetitev nove Konstantinove prestolnice Konstantinopla je bila čudna zmes krščanskih in poganskih obredov. Za datum posvetitve so po nasvetu astrologov določili 11. maj, uprizorjene so bile poganske igre, molitve so darovali tako poganski svečeniki kot krščanski duhovniki. Cesarjevo razumevanje samega sebe prav tako kaže nekatere znake dojemanja lastne osebe kot napol božanske. Konstantin je tako npr. dovolil, da mu umbrijsko mesto Hispel (Hispellum) postavi tempelj, prepovedal je le darovanje žrtev. Za svoj grob je določil cerkev vseh apostolov v Konstantinoplu, kjer je njegov sarkofag na vsaki strani obkrožalo šest sarkofagov, ki so predstavljali dvanajst apostolov, cesarju pa je tako pripadlo Kristusovo mesto. Konstantinov kip na glavnem forumu ravno tako kaže cesarjeve megalomanske želje: telo je prvotno pripadalo Apolonovemu kipu (izklesal ga je slavnati atenski kipar Fidija), Konstantinovo glavo so obdajali sončni žarki, na temelju je stal napis, da cesar sveti kot sonce, v rokah pa je držal žezlo in kroglo sveta s križem.²⁸

Že omenjeni sončni kult je bil pravzaprav Konstantinova odskočna deska do krščanstva, kar je bilo takrat dokaj pogosto. Razlika med obema verstvoma se takrat marsikomu ni zdela tako velika. Sončna simbolika je bila npr. močno prisotna tudi v krščanstvu. Kristus je tako pogosto imenovan s parafrazami, kot so "pravo sonce", "sonce pravičnosti" itd. Med teološko neizobraženimi verniki je tako pogosto prihajalo do nejasnosti (tudi Konstantin seveda ni bil teološko izobražen) in številni niso videli nasprotja med krščanstvom in sončnim kultom. Krščanski kiparji, ki so bili pod Dioklecijanom usmrčeni, ker niso hoteli izdelati kipa boga Asklepija, so tako brez upiranja izdelovali podobe sončnega boga. Še celo v 5. stoletju privrženost Soncu v Cerkvi ni bila izkoreninjena. Papež Leon Veliki se je npr. močno boril proti navadi vernikov, da se pred vhodom v cerkev poklonijo soncu.²⁹

Konstantin je tako do krščanstva prišel postopoma preko prejšnjega henoteizma. Šele po dokončni zmagi nad Licinijem je do

poganov začel ostreje nastopati. Prepovedal je nekatere kulte, ki so bili moralno sporni,³⁰ državnim uradnikom je pisal, naj se spreobrnejo, tempeljske zaklade je prevzela državna blagajna,³¹ za vojsko je cesar sestavil posebno monoteistično molitev. Na splošno pa velja, da preganjanje poganov v Konstantinovem času ni bilo hudo. Cesar si je v državi želel ustvariti mir in vdanost ali vsaj podložnost vseh prebivalcev. Zato vsa njegova verska zakonodaja izraža iskanje ravnovesja med željo po podpiranju svoje priljubljene religije, ki se ji je cesar tudi osebno vedno bolj bližal, ter izogibanjem konfliktu z drugimi verskimi skupnostmi.³²

Poganske kulte je najbolj prizadelo to, da jih je država nehala finančno podpirati, podporo pa je prenesla na Cerkev, kar je pripeljalo do množičnega prestopanja v krščanstvo, poganstvo pa je vedno bolj usihalo. Tako je Julijan, ko je približno trideset let kasneje skušal obnoviti staro religijo, našel le prazne templje celo v tako starih središčih poganstva, kot sta bila Delfi ali Antiohija.³³

SKLEP

Konstantinovi edikti proti haruspici ni kodpirajo pomemben vpogled v cesarjevo razmerja do poganstva ter nam tako pomagajo razumeti njegov religiozni razvoj. Čeprav jih lahko spričo nekaterih formulacij razumemo tudi kot začetek obračuna s poganstvom ter favoriziranja krščanstva, se zdi verjetnejša bolj prozaična razlaga, da je cesar haruspicino želel preprosto regulirati zaradi njene potencialne nevarnosti. To se zdi še verjetneje, če upoštevamo cesarjev religiozni razvoj kot nam ga podajajo drugi viri. V nasprotju z razširjenim prepričanjem bitka pri Milvijskem mostu in Milanski edikt ne pomenita popolnega Konstantinovega preloma s poganstvom oz. henoteizmom, temveč le eno izmed postaj na cesarjevi poti do krsta tik pred smrtjo. Konstantin se tako še v letih 319 in 320 kaže kot človek, ki se čedalje bolj nagiba h krščanstvu, ni pa še popolnoma

prelomil s staro vero, o čemer priča predvsem tretji edikt.

SEZNAM KRATIC

RAC: *Reallexikon für Antike und Christentum*, Stuttgart.

SEZNAM VIROV

Codex Theodosianus (v: *The Theodosian code and novels and the sirmundian constitutions*, Princeton, 1952).

Cicero, *De Divinatione* (izdal W. A. Falconer, Loeb Classical Library, 1923, 323-369).

Lactantius, *De Mortibus Persecutorum* (dostopno na spletnem naslovu: <http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf07.iii.v.html>, uporabljeno 6. 4. 2012).

Suetonius, *Tiberius* (izdal J. C. Rolfsen, Loeb Classical Library, 1913, 273).

Tacitus, *Annales* (izdal J. C. Rolfsen, Loeb Classical Library, 1931, 385).

LITERATURA

Rajko Bratož, *Rimska zgodovina* – 1, Ljubljana, 2007.

Alexander Demandt, *Die Spätantike*, München, 1989.

Hermann Dörries, *Konstantin der Große*, Stuttgart, 1967.

Edward Graham, *Divination*, v: *The Catholic Encyclopedia* 5, New York, 1909.

John Holland Smith, *Constantine the Great*, New York, 1971.

Johanna ter Vrugt-Lentz, *Haruspex*, v: RAC 13, Stuttgart 1985.

Philip Tilden, *Religious Intolerance in the Later Roman Empire: The evidence of the Theodosian Code*, neobjavljena doktorska disertacija (dostopno na spletnem naslovu <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/30020/TildenP.pdf?sequence=2>, uporabljeno 31. 10. 2014).

1. Prva izdaja splošno priznane zgodovinske sinteze *Cambridge Medieval History* se začenja prav z nastopom cesarja Konstantina.
2. Kratek pregled Konstantinove verske politike ponuja npr. Alexander Demandt; gl. Alexander Demandt, *Die Spätantike*, München, 1989, 71-75.
3. Za splošen strnjen pregled gl. npr. Demandt, *Die Spätantike*, 61-80.
4. Laktancij tako piše, da je Konstancij dal porušiti cerkve, vendar ni uničeval pravega božjega templja, tj. vernikov; gl. Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 10.
5. Glede te vojne gotovo stoji v ospredju vprašanje Konstantinove vizije pred bitko pri Milvijskem mostu, kjer naj bi se mu po Laktanciju prikazal kristogram, po Evzebiju pa križ z napisom: "V tem znamenju boš zmagal!" Ta dogodek je bil deležen številnih nasprotujočih si interpretacij in razlag. Dejstvo je, da pomeni začetek Konstantinovega oddaljevanja od poganstva in približevanja krščanstvu, ki se je zaključilo z njegovim krstom tik pred smrtjo leta 337; gl. John Holland Smith, *Constantine the Great*, New York, 1971, 100-106.
6. Codex Theodosius, 9, 16,1.

7. Codex Theodosianus, 9, 16, 2.
8. Codex Theodosianus, 16, 10, 1.
9. Johanna ter Vrugt-Lentz, *Haruspex*, v: RAC 13, Stuttgart 1985, 651- 652.
10. Vrugt-Lentz, *Haruspex*, 652.
11. Tacitus, *Annales*, 11, 15.
12. Cicero, *De Divinatione*, 1, 41.
13. Cicero, *De Divinatione*, 1, 58, 132.
14. Javni svečeniki rimskega ljudstva.
15. Vrugt-Lentz, *Haruspex*, 658-659.
16. Tacitus, *Annales*, 11, 15.
17. Rajko Bratož, *Rimska zgodovina* – 1, Ljubljana, 2007, 429.
18. Edward Graham, *Divination*, v: The Catholic Encyclopedia. 5, New York, 1909.
19. Holland Smith, *Constantine the Great*, 45-51.
20. Suetonius, *Tiberius*, 63.
21. Holland Smith, *Constantine the Great*, 162-163.
22. Tako je denimo cesar Galerij v svojem tolerančnem ediktu iz leta 311 kristjanom sicer podelil versko svobodo, vendar jih pred tem še ozmerjal z idioti in nelojalnimi državljani; gl. Holland Smith, *Constantine the Great*, 94-95.
23. Kult je bil priljubljen posebno med vojaki, častilec sonca je bil npr. tudi Avrelijan, najpomembnejši vojaški cesar 3. stoletja; gl. Holland Smith, *Constantine the Great*, 40-41.
24. Seveda je možno, da je bil Konstantinov obisk le "pro forma", vendar npr. njegovo obnašanje le tri leta kasneje v Rimu, ko je zavrnil počastitev bogov rimskega panteona, tej možnosti zbija kredibilnost.
25. Treba je priznati, da je Julijan kot zadnji poganski cesar seveda pristranska priča; gl. Holland Smith, *Constantine the Great*, 86-87.
26. Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 48.
27. Hermann Dörries, *Konstantin der Große*, Stuttgart, 1967, 133.
28. Holland Smith, *Constantine the Great*, 226-235.
29. Dörries, *Konstantin der Große*, 134.
30. Cesar je mdr. dal uničiti dva templja Afrodite v Feniciji in Kilikiji, kjer so izvajali obredno prostitucijo, in poganski tempelj, ki je stal na mestu, kjer so kasneje zgradili cerkev Božjega groba; gl. Demandt, *Die Spätantike*, 74.
31. To lahko seveda razumemo tudi kot ukrep fiskalne narave.
32. Philip Tilden, *Religious Intolerance in the Later Roman Empire: The evidence of the Theodosian Code*, neobjavljena doktorska disertacija.
33. Holland Smith, *Constantine the Great*, 288.